

УДК 331.522.4-057.9:334.722
DOI

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ПІДТРИМКИ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ВЕТЕРАНІВ ТА РОЗВИТКУ ВЕТЕРАНСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

Тілікіна Наталія, кандидат економічних наук, доцент кафедри соціальної роботи та реабілітації, Національний університет біоресурсів і природокористування України.

ORCID: 0000-0002-5755-5301

E-mail: tilikina_natalia@nubip.edu.ua

У статті розглянуто міжнародний досвід підтримки ветеранського бізнесу та працевлаштування мобілізованих військовослужбовців у цивільному житті, зокрема США, Канади та Великої Британії. У США діє багаторівнева система, що охоплює програми переходу до цивільної кар'єри (TAP), наставництво, пільгове кредитування, освітні ініціативи та квоти в держзакупівлях. У Канаді основну роль відіграє департамент Veterans Affairs Canada та програма «Операція "Підприємець"». У Великій Британії вагому частину роботи здійснюють громадські організації через кредити Start Up Loans, менторство та благодійні ініціативи. Підкреслюється, що успішна реінтеграція потребує комплексного підходу – фінансової, освітньої, психологічної підтримки та створення умов для розвитку ветеранського підприємництва.

Ключові слова: ветерани війни, учасники бойових дій, особи з інвалідністю внаслідок війни, ветеранський бізнес, працевлаштування ветеранів, програми ресоціалізації, наставництво.

INTERNATIONAL EXPERIENCE IN SUPPORTING VETERANS' EMPLOYMENT AND THE DEVELOPMENT OF VETERAN ENTREPRENEURSHIP

Tilikina Nataliia, candidate economy of Sciences, associate professor of the department of social work and rehabilitation of of National University of Life Resources and Environmental Management of Ukraine.

ORCID: 0000-0002-5755-5301

E-mail: tilikina_natalia@nubip.edu.ua

The article presents comprehensive approaches to supporting veteran-owned businesses and facilitating the employment of demobilized military personnel in civilian life across various countries, with a particular focus on the experiences of the United States, Canada, and the United Kingdom. In the United States, a multi-level system of veteran support is implemented through a network of governmental institutions, where the Department of Veterans Affairs, the Department of Defense, and the Small Business Administration (SBA) play key roles. The main components of this system include: the Transition Assistance Program (TAP); peer-to-peer mentoring systems for veterans with PTSD; specialized employment services; support centers for service members and their families; educational programs such as "Boots to Business"; financial tools and preferential loans; special procurement quotas for veteran-owned businesses; and numerous information resources and portals. In Canada, veteran support is managed through the dedicated department Veterans Affairs Canada, with a focus on educational programs and mentorship. Of particular note is the "Operation Entrepreneur" program, funded by the government, financial institutions, and charitable organizations. The United Kingdom employs its own model, where public initiatives are complemented by the significant involvement of civil society organizations. Key instruments include: the Start Up Loans scheme; Heropreneurs mentoring support; the "Civvy Street" and "Be the Boss"

programs; the work of the SSAFA Armed Forces charity; and the "Mapping the Needs" research project. The article demonstrates that the successful reintegration of veterans into civilian life requires a comprehensive approach, including financial assistance, educational programs, psychological support, mentoring, and the creation of special conditions for the development of veteran entrepreneurship, tailored to the specific needs of this population group.

Keywords: war veterans, combatants, persons with war-related disabilities, veteran-owned businesses, veteran employment, resocialization programs, mentoring.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями.. З початку повномасштабного вторгнення рф в Україну у лютому 2022 року країна стикнулася з безпрецедентними викликами, пов'язаними зі значним зростанням кількості військовослужбовців та ветеранів. Станом на 2024 рік у лавах Збройних Сил України, Національної гвардії, добровольчих формувань та інших силових структур наразі проходять службу понад 1 мільйон осіб. У період з 2013 по 2022 рік чисельність Збройних Сил України зросла майже втричі – з 165,5 тисяч до понад 700 тисяч осіб, при цьому найбільш інтенсивне збільшення особового складу спостерігалось саме у 2022 році, що відображає значну активізацію мобілізаційних процесів та масштабне розгортання оборонних ресурсів держави [8].

Станом на кінець 2023 року в Україні налічувалося понад 600,0 тис. ветеранів війни, при чому кожен четвертий з них – особа до 35 років (близько 26% це особи віком 18-34 роки) [10]. Станом на 2024 рік в Україні вже офіційно зареєстровано понад 1,2 мільйона осіб, які мають статус ветерана війни [15]. З огляду на тривалу невизначеність безпекової ситуації та збільшення чисельності залучених до військової служби, у перспективі прогнозується істотне зростання кількості громадян, які набудуть статусу учасників бойових дій або осіб з інвалідністю, отриманою внаслідок воєнних дій. За оцінками різних експертів, ця цифра може сягнути 2–3 млн осіб [16], а за деякими прогнозами – близько 5 млн осіб [18], що становитиме значну частку економічно активного населення країни.

У цьому контексті питання соціальної адаптації та реінтеграції ветеранів у мирне життя, зокрема через працевлаштування та підтримку підприємницької діяльності, набуває стратегічної ваги. Значна частина ветеранів потребуватиме не лише медичної, психологічної й соціальної підтримки, а й ефективних інструментів повернення до професійної діяльності, перекваліфікації, створення нових робочих місць та відкриття власного бізнесу. Працевлаштування та підприємництво для ветеранів є не лише засобом фінансової незалежності, а й способом відновлення гідності, самореалізації та активної участі у відбудові країни.

Уряд вже впроваджує механізми підтримки, зокрема гранти для бізнесу, цифрові посвідчення ветеранів у додатку «Дія» та програми оренди житла, однак масштаб завдань вимагає адаптації міжнародного досвіду (наприклад, американських менторських програм або британських ініціатив з кредитування) та системних інвестицій у навчальні центри, соціальну адаптацію та партнерство з приватним сектором.

Аналіз останніх дослідження та публікацій. Упродовж останнього десятиліття вітчизняні та зарубіжні дослідники активно вивчають проблематику соціальної адаптації, професійної реінтеграції та економічної активності ветеранів. У міжнародній академічній та експертній спільноті однією з найважливіших тем є трансформація політик підтримки військовослужбовців, які повертаються до цивільного життя, з акцентом на зайнятість, розвиток підприємництва та психосоціальну підтримку.

У працях західних дослідників акцентується увага на комплексності підходу до реінтеграції ветеранів: поєднання професійної підготовки, податкових пільг, менторських програм та грантової підтримки бізнесу, а також запровадження військових

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ТА СОЦІАЛЬНА ОСВІТА

соціальних працівників у збройних силах [4; 5; 7]. Значну увагу приділено також викликам, які постають перед ветеранами внаслідок посттравматичних синдромів, дискримінації на ринку праці та нестачі адаптованих робочих місць.

У країнах НАТО (США, Канада, Велика Британія, Німеччина) діють системні програми підтримки ветеранів, зокрема Transition Assistance Program (США), Veterans Affairs Canada, Career Transition Partnership (Велика Британія), які включають індивідуальні плани професійного зростання, фінансову допомогу на започаткування бізнесу, пільгове оподаткування та мікрокредитування.

В українському контексті з початком збройної агресії Росії у 2014 році тема працевлаштування ветеранів поступово інтегрується у дослідницький дискурс. У працях українських авторів (В. Кудлай, Т. Марценюк, А. Квін, І. Сушко, І. Тарановська та інші) розглядаються моделі зайнятості учасників бойових дій, роль державних і громадських ініціатив, а також бар'єри, з якими стикаються ветерани при поверненні до трудового життя [13; 15; 17]. Зокрема, у фокусі уваги опиняються проблеми стигматизації, брак перенавчання, обмежений доступ до ринку праці в регіонах.

Окрему увагу у наукових публікаціях останніх років приділено розвитку ветеранського підприємництва. Аналізуються приклади успішних бізнесів, започаткованих ветеранами, ефективність інкубаторів, акселераторів та профільних грантових програм, як-от «Український ветеранський фонд» чи ініціативи міжнародних донорів [18].

Попри наявність окремих якісних досліджень, потребує подальшого розвитку систематизація та порівняльний аналіз міжнародних моделей, що дозволить сформулювати ефективні рекомендації для адаптації успішного досвіду в умовах України. Саме вивчення міжнародного контексту з урахуванням українських викликів є предметом даної публікації.

З огляду на вищевикладене **метою даного дослідження** є вивчення міжнародного досвіду підтримки працевлаштування ветеранів та розвитку ветеранського підприємництва задля виявлення ефективних підходів, практик та політик, які можуть бути адаптовані в Україні в умовах зростання кількості учасників бойових дій та потреби в їхній соціально-економічній реінтеграції.

Виклад основного матеріалу дослідження. Підтримка ветеранського підприємництва та сприяння працевлаштуванню демобілізованих військовослужбовців є ключовим напрямом соціальної політики у багатьох країнах світу. Найбільш системно такі заходи реалізуються в державах із тривалим досвідом участі у військових конфліктах – зокрема, у Сполучених Штатах Америки, Канаді, Великій Британії, Хорватії, Данії та Норвегії. У цих країнах функціонують багатокомплексні програми підтримки, що охоплюють професійну переорієнтацію, освітні можливості, пільгове кредитування, менторські програми, бізнес-інкубатори для ветеранів, грантову підтримку на започаткування підприємницької діяльності, а також психологічну реабілітацію як передумову успішної соціально-економічної інтеграції.

Разом із тим, позитивні практики ветеранської політики впроваджуються і в інших державах, таких як Австралія, Нова Зеландія, Ізраїль, Німеччина та Франція, які мають власні інституційні моделі підтримки ветеранів. У цих країнах успішно функціонують як державні програми, так і ініціативи громадських організацій та приватного сектора, що надають всебічну підтримку ветеранам у поверненні до активного цивільного життя.

Оскільки міжнародний досвід демонструє широкий спектр підходів до підтримки ветеранів, доцільно проаналізувати конкретні приклади з окремих країн, які ефективні механізми працевлаштування колишніх військовослужбовців та розвитку ветеранського підприємництва.

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ТА СОЦІАЛЬНА ОСВІТА

У США вирішенням питань працевлаштування ветеранів та розвитку ветеранського бізнесу опікуються низка державних органів. Важливе місце у сфері підтримки ветеранів посідає Міністерство у справах ветеранів США, яке здійснює координацію з Міністерством оборони та Міністерством охорони здоров'я і соціального забезпечення. За напрям розвитку ветеранського підприємництва відповідає Управління малого бізнесу (Small Business Administration, SBA). Важливою ініціативою є програма Boots to Business, що пропонує навчання основам ведення бізнесу в межах програми TAP (Transition Assistance Program, укр. – Перехід з військової на цивільну службу), яка реалізується Міністерством у справах ветеранів США та Пентагоном [17].

У контексті реабілітаційних практик для ветеранів із ПТСР значну роль відіграє інститут наставництва, що базується на створенні партнерських пар для забезпечення психологічної підтримки та підвищення рівня суб'єктивної безпеки [15]. Наставники-волонтери проходять спеціальну підготовку й допомагають ветеранам подолати бар'єри на шляху до адаптації та отримання підтримки [11]. Ефективність цієї системи не обмежується сферою психічного здоров'я. У штаті Мічиган така модель реалізується у співпраці з Університетом Мічигану та іншими академічними інституціями, надаючи послуги з фінансів, права, реабілітації, працевлаштування тощо [15].

У США також діє Служба працевлаштування ветеранів (Veterans Employment Services) [15], яка надає послуги з працевлаштування ветеранів та військовослужбовців, які шукає свою першу цивільну роботу після армії, бажає змінити кар'єру чи намагається відкрити власну справу. Крім того, при військових базах діють Центри допомоги солдатам та їхнім сім'ям (Soldier and Family Assistance Center), які надають інформаційну підтримку, кадрові послуги, допомогу з питань освіти та пільг, фінансове консультування, а також підтримку під час переходу до цивільного життя. Центр сприяє отриманню грантів і позик, допомагає дітям військових з навчанням, координує правову допомогу, програми запобігання залежностям, доступ до дитячих і молодіжних ініціатив, а також співпрацює з військовими й державними структурами.

Також у США діють програми запобігання безробіттю серед ветеранів, зокрема O*NET Interest Profiler [15], що допомагає визначити кар'єрні орієнтири; програма кар'єри паралізованих ветеранів Америки (раніше називалася PAVE), яка надає підтримку у працевлаштуванні осіб з травмами; а також освітні ініціативи, серед яких Boots to Business та пілотна програма Off-Base Transition Training (OBTТ). Фінансування освітніх програм, що проводяться Центром розвитку малого бізнесу (SBDC) та охоплюють підготовку бізнес-планів, аналіз ринкових умов, планування й організацію підприємницької діяльності, забезпечується Міністерством у справах ветеранів США [15].

У США для ветеранів розроблено систему пільгового кредитування, яка має на меті сприяти їхній економічній активності та інтеграції у цивільне життя. Зокрема, у межах програми гарантованих позик «Перевага ветеранів» (Veterans Advantage) [15] банки та інші фінансово-кредитні установи у співпраці з Управлінням у справах малого бізнесу (Small Business Administration, SBA) надають ветеранам доступні кредити, призначені для започаткування або розширення власної підприємницької діяльності. Такий механізм фінансової підтримки дозволяє не лише стимулювати розвиток малого бізнесу серед ветеранів, але й забезпечує їхню конкурентоспроможність на ринку праці та економічну самостійність.

Окрему увагу в США приділено підтримці жінок-ветеранок, для яких функціонує ініціатива V-WISE (Veteran Women Igniting the Spirit of Entrepreneurship). Ця програма пропонує комплексну освітню та менторську підтримку, поєднуючи дистанційні освітні модулі з практичними тренінгами, спрямованими на набуття навичок відкриття та ведення власної справи. Програма фінансується за рахунок партнерства з SBA, а також

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ТА СОЦІАЛЬНА ОСВІТА

завдяки підтримці численних благодійних фондів та громадських організацій у різних регіонах країни. Такий підхід забезпечує сталість програми та її орієнтованість на потреби конкретної цільової групи [15].

Важливим елементом інформаційної та освітньої підтримки ветеранів є функціонування спеціалізованих онлайн-платформ, зокрема NRD (National Resource Directory) та My Next Move for Veterans [15]. Вони забезпечують доступ до широкого спектра ресурсів – від освітніх матеріалів і бази вакансій до консультаційних послуг і порад щодо кар'єрного розвитку. Наявність таких інформаційних інструментів дозволяє ветеранам оперативно орієнтуватися у можливостях, які надає держава та громадський сектор.

Важливу роль у стимулюванні розвитку ветеранського бізнесу відіграють механізми державних закупівель. Федеральний уряд США визначив низку преференцій та квот для підприємств, заснованих ветеранами, що забезпечує їм привілейований доступ до участі у тендерах. Зокрема, для підприємств, створених ветеранами з інвалідністю, встановлено обов'язкову квоту не менше ніж 3% від загального обсягу державних закупівель [15]. Це не лише створює додаткові фінансові можливості для розвитку ветеранського підприємництва, але й підвищує їхню соціально-економічну інтеграцію, закріплюючи роль ветеранів як активних суб'єктів національної економіки.

Крім того, здійснюється мотивація роботодавців через систему відзнак, зокрема федеральну нагороду HIRE Vets Medallion Award, що заохочує бізнес до працевлаштування ветеранів та сприяє їхньому професійному зростанню [15].

Подібні програми реалізуються і в багатьох інших країнах, зокрема функцію ресоціалізації ветеранів/ок виконує міністерства ветеранів Канади, Австралії, Хорватії, Південної Кореї [13].

У **Канаді** яскравим прикладом державно-приватного партнерства є програма «Операція «Підприємець» (Operation Entrepreneur), створена за ініціативи благодійного фонду Принца Чарльза (Prince's Charities Canada) та студентської волонтерської організації (Enactus Memorial) за підтримки Уряду Канади, фінансових установ та благодійних організацій [15]. Ключовими компонентами програми є бізнес-навчання та менторська підтримка. Після завершення освітнього етапу учасники мають змогу отримати індивідуальні консультації та підтримку протягом шести місяців для запуску чи розвитку власної справи. Питанням комплексної підтримки колишніх військовослужбовців у Канаді опікується спеціалізоване відомство Veterans Affairs Canada (VAC), яке надає широкий спектр послуг ветеранам і військовослужбовцям. Крім того, у Збройних силах країни діє програма, яка включає психологічну підготовку до служби та звільнення, готує до зміни спеціальності та переходу до цивільного життя. Також існує багато громадських організацій, які безпосередньо з державою не працюють, проте їхні практики застосовуються державними органами та установами [14].

У **Великій Британії** фінансові інструменти підтримки ветеранів включають, зокрема, програму «Стартові кредити» (Start Up Loans), яка адмініструється державним банком економічного розвитку (British Business Bank) та дозволяє отримати до 25 тис. фунтів на розвиток бізнесу. У рамках програми менторської підтримки «Герої-підприємці» (Heroespreneurs) надаються кредити на бізнес-ідеї, з якими звертаються ветерани та члени їхніх сімей. Також існує програма «Цивільна вулиця» (Civvy Street), що реалізується Королівським британським легіоном (Royal British Legion) та покликана сприяти працевлаштуванню (в тому числі самозайнятості) ветеранів і військовослужбовців у цивільному житті [15].

У Великій Британії та інших країнах ЄС підтримку ветеранам переважно надають громадські організації, які фінансуються як урядом, так і благодійними внесками. Так, у

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ТА СОЦІАЛЬНА ОСВІТА

Великій Британії успішно функціонує Програма «Стань босом» (Be the Boss), яка фінансується британським урядом і впроваджується Королівським британським легіоном (Royal British Legion). У рамках Програми надаються послуг з допомоги у відкритті власного бізнесу (навчання щодо власного бізнесу; допомога в написанні бізнес-планів; допомога з фінансовим плануванням; допомога з пошуком джерел фінансування тощо) [15].

Асоціація сімей солдатів, моряків та льотчиків (SSAFA, the Armed Forces Charity, також відома як the Soldiers', Sailors', and Airmen's Families Association) є однією з найстаріших благодійних організацій Великої Британії, яка здійснює комплексну підтримку військовослужбовців та ветеранів Королівського військово-морського флоту, Королівської морської піхоти, британської армії, Королівських військово-повітряних сил, а також членів їхніх родин. Поряд із цим у країні реалізується довгостроковий дослідницький проєкт «Картування потреб» (Map of Need) [15], що розроблений Північним дослідницьким хабом з питань стану ветеранів та їхніх сімей і фінансується Міністерством оборони Великої Британії. У межах проєкту функціонує мобільний застосунок, який надає ветеранам можливість, подавши заявку, отримати інформацію про доступні у їхньому регіоні послуги. Водночас держава отримує інструмент для більш ефективного й адресного розподілу фінансових ресурсів, спрямованих на програми підтримки ветеранів відповідно до задекларованих потреб.

Хорватія. Система соціально-економічної реінтеграції ветеранів у Республіці Хорватія передбачає комплекс фінансових та інституційних заходів, що реалізуються через профільне Міністерство у справах ветеранів. Ключовим напрямом є сприяння професійному розвитку та працевлаштуванню. Зокрема, для безробітних ветеранів, а також дітей загиблих, полонених або зниклих безвісти захисників передбачено фінансування витрат на здобуття першої професії, перекваліфікацію чи підвищення кваліфікації. Граничний розмір такої підтримки становить до 10 000 кун (еквівалент 1 351 євро). Додатковою гарантією слугує закріплене на законодавчому рівні переважне право на працевлаштування в органах державної влади та місцевого самоврядування для безробітних ветеранів, які відповідають кваліфікаційним вимогам конкурсу.

Окремим вектором державної політики є стимулювання підприємницької діяльності. Ветерани мають змогу отримати цільову фінансову підтримку для започаткування власної справи в розмірі до 40 000 кун (приблизно 5 405 євро). Механізм виплати передбачає надання 50% суми авансовим платежем, а решта перераховується після документального підтвердження цільових витрат згідно з бізнес-планом. Цей захід доповнюється наданням переважного права на одноразову оренду приміщень для ведення бізнесу без можливості їхньої подальшої суборенди.

З метою заохочення ринку праці до залучення ветеранів, уряд Хорватії запровадив фінансові стимули для роботодавців. Підприємствам, що створюють робочі місця для визначених категорій бенефіціарів (безробітних ветеранів або дітей загиблих, зниклих безвісти чи полонених), надається державна підтримка. Наприклад, за працевлаштування трьох осіб роботодавець може отримати до 135 000 кун (понад 18 000 євро), що розраховується як субсидія в розмірі 45 000 кун на кожного працевлаштованого.

Державна політика Республіки Хорватія у сфері економічної реінтеграції ветеранів характеризується диверсифікованим підходом, що поєднує прямі фінансові інструменти, стимулювання колективних форм господарювання та створення інституційної інфраструктури. Аналіз ключових програм дозволяє виділити кілька стратегічних напрямів.

Основним механізмом підтримки є надання цільових грантів та пільгових кредитів. До ветеран-орієнтованих програм належить «Самозайнятість 2022», в рамках

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ТА СОЦІАЛЬНА ОСВІТА

якої надаються безповоротні субсидії у розмірі до 80 000 кун для безробітних ветеранів та членів їхніх родин на започаткування бізнесу за умови цільового використання коштів [6]. Ця програма доповнюється ширшими інструментами, доступними для ветеранів, зокрема для осіб з інвалідністю. Наприклад, програма підтримки самозайнятості осіб з інвалідністю передбачає субсидії на заробітну плату (10–70% від мінімальної), покриття витрат на навчання та адаптацію робочого місця [2].

Крім грантової підтримки, ветерани-підприємці можуть залучати кредитні ресурси. Через Хорватське агентство малого бізнесу, інновацій та інвестицій (HAMAG-BICRO) надається мікроінвестиційна позика ESIF (Mikro investicijski zajam), що фінансується з Європейського фонду регіонального розвитку. Цей інструмент спрямований на підтримку малого бізнесу та ремесел, модернізацію виробництва та збереження робочих місць [15].

Особлива увага приділяється стимулюванню колективних форм господарювання, що сприяє соціальній згуртованості та сталості ветеранських бізнес-ініціатив. Держава підтримує створення ветеранських кооперативів, надаючи їм одноразову фінансову допомогу в розмірі 150 000 кун (близько 20 270 євро). Ключовою вимогою для такого об'єднання є наявність щонайменше 12 членів із числа ветеранів або дітей загиблих (зниклих безвісти, полонених) захисників. Додатково передбачено грант до 100 000 кун (близько 13 513 євро) на фінансування підготовки проектів для участі в програмах Європейського Союзу [15].

На законодавчому рівні закріплено таку форму, як ветеранська соціально-трудова спілка, де щонайменше дві третини працівників мають становити ветерани, особи з інвалідністю внаслідок війни та/або члени їхніх родин. Міністерство у справах ветеранів щорічно фінансує пілотні проекти таких спілок у регіонах, які слугують моделями для поширення успішного досвіду [20]. Умовою неповернення наданих грантових коштів (наприклад, 80 тис. кун на старт бізнесу або 150 тис. на кооператив) є ведення підприємницької діяльності протягом щонайменше одного року та сплата відповідних пенсійних внесків [17].

Важливим компонентом системи є створення інфраструктури для просування продукції ветеранських підприємств та їх інтеграції в ринок. Яскравим прикладом є проект «Ветеранський магазин», що реалізується Міністерством у справах ветеранів спільно з компанією Pleter-Usluge d.o.o. Це мережа багатофункціональних центрів, які поєднують торговельні, виставкові та консультаційні функції. Ініціатива спрямована на досягнення синергетичного ефекту: просування продукції ветеранів, сприяння їхній соціальній інтеграції, розвиток кооперації та обмін досвідом. Окрім комерційної діяльності, ці центри виконують інформаційну функцію, популяризуючи ветеранське підприємництво та сприяючи ресоціалізації учасників бойових дій та їхніх родин [9].

У *Боснії і Герцеговині* іноземні донори, включаючи міжнародні організації (Світовий банк, ООН, ЄС), урядові агентства та неурядові фонди, реалізовували комплексні програми, спрямовані на подолання наслідків війни. Основним фокусом їхньої діяльності стало виконання соціальних зобов'язань, що охоплювали кілька критично важливих напрямів: реінтеграція колишніх військовослужбовців, що включало заходи з екстреної демобілізації, професійної перепідготовки та сприяння працевлаштуванню; реабілітація жертв війни (надання психосоціальної, медичної та правової допомоги цивільному населенню, що постраждало внаслідок бойових дій); стимулювання зайнятості та відновлення ринку праці. Згідно з аналітичними даними того періоду, на фінансування саме цих соціально орієнтованих ініціатив було спрямовано 5,1% від загального обсягу зовнішньої допомоги, наданої країні [15].

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ТА СОЦІАЛЬНА ОСВІТА

Законодавство щодо ветеранів війни у Боснії та Герцеговини включає численні закони та підзаконні акти, ухвалені на рівні суб'єктів та кантонів, які надають численні права та пільги: гранти та позики під низькі відсотки для купівлі квартир чи автомобілів або відкриття бізнесу; право на пільгову пенсію; спеціальні допомоги по безробіттю; виплати військовослужбовцям тощо [15].

У *Данії* діють ветеранські центри, очолювані військовослужбовцями та ветеранами, які надають психологічну підтримку та допомогу з працевлаштуванням. Вони координують співпрацю з громадськими організаціями та приватним сектором, які фінансують підтримку ветеранів через гранти. Для визнання навичок ветеранів впроваджено проєкт на базі національного центру підвищення кваліфікації, за яким після оцінювання видається карта компетентностей із зазначенням знань і навичок, що сприяє успішному працевлаштуванню ветеранів [15].

У *Норвегії* ветеранські та профспілкові організації активно працюють над поліпшенням умов для колишніх військовослужбовців та учасників бойових дій. Міністерство оборони та Ветеранська служба Збройних сил, яка створена в 2006 році, надають фінансову підтримку ветеранським організаціям та організаціям, що працюють з ветеранами. З 2011 року діє урядовий план «На службі Норвегії», у рамках якого Міністерство оборони та Ветеранська служба Збройних сил спільно з неурядовими організаціями залучають бізнес до програм працевлаштування ветеранів, а консультації щодо потреб ринку праці надає Норвезька адміністрація праці та соціального забезпечення (NAV) [15].

Ізраїль. Державна політика Ізраїлю стратегічно орієнтована на соціальну підтримку та інтеграцію вразливих категорій населення в усі сфери суспільного життя. Одним із ключових інструментів для досягнення цієї довгострокової мети є формування комплексної екосистеми, що сприяє економічній самостійності через підприємницьку діяльність. Ця екосистема базується на поєднанні інституційної консультативної підтримки, прямої фінансової допомоги та створення сприятливого бізнес-середовища [12].

Ефективність такого підходу підтверджується високими міжнародними показниками Ізраїлю. Зокрема, країна посідає п'яте місце у світі за рівнем розвитку соціального підприємництва, що свідчить про успішну інтеграцію соціальних місій у бізнес-моделі. Водночас третє місце у глобальних рейтингах за обсягами фінансування інноваційних наукових проєктів та підтримки бізнес-інкубаторів демонструє наявність потужної інфраструктури, яка опосередковано підсилює і соціально орієнтовані ініціативи, забезпечуючи їх необхідними ресурсами та інноваційними рішеннями.

В Ізраїлі для ветеранів війни та членів їхніх родин діють спеціалізовані реабілітаційні центри, де надаються послуги фізіо- та гідротерапії. Окрім спортивної інфраструктури, такі заклади організують освітні, культурні й творчі заходи. Діяльність центрів підтримується благодійними організаціями з різних країн та Відділом реабілітації Міністерства оборони Ізраїлю. Також ветерани війни мають можливість щорічно отримати академічну стипендію для навчання. Також в центрах надається допомога з працевлаштування, відкриття бізнесу, послуги з профорієнтації тощо [15].

Крім того, військовослужбовців, які звільнилися зі служби або після участі в бойових діях, відправляють на своєрідний «карантин» – у мультифункціональний реабілітаційний центр, де бійці перебувають, як правило, від 3 до 14 днів – і лише після цього повертаються до цивільного життя. За цей період фахівці центрів створюють для кожного з ветеранів окремий алгоритм допомоги, організують дозвілля, навантажують їх спортивними заняттями, завдяки яким вони поступово переключаються з військового на цивільне життя [15].

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ТА СОЦІАЛЬНА ОСВІТА

При Міністерстві оборони Ізраїлю діє Фонд і підрозділ демобілізованих військовослужбовців, який надає гранти та фінансову допомогу, пільги, спрямовані на допомогу ветеранам війни для отримання вищої та професійної освіти, проходження професійного навчання та профорієнтації [15].

Також в Ізраїлі діє неурядова організація «Brothers for Life», яка охоплює спортивну, психологічну, фізичну та соціальну реабілітацію учасників бойових дій та працює за принципом «рівний-рівному». У 2012 році ця організація започаткувала програму професійного навчання «Брати на все життя» (Brothers for Life Experience), спрямовану на сприяння відкриттю власного бізнесу, яким повністю керують ветерани [15].

В **Австралії** реалізується національна програма працевлаштування ветеранів, яка сприяє підвищенню обізнаності про навички, цінності та досвід. Австралійські збройні сили (ADF) інвестують значні кошти у своїх військовослужбовців, які мають широкий спектр навичок і досвіду. Програма включає низку ініціатив для підтримки переходу ветеранів до цивільної робочої сили:

1) за працевлаштування ветеранів компанії та організації, які наймають і підтримують ветеранів та членів їхніх родин, а також ветеранів, які відкрили власну справу, відзначають національною нагородою Прем'єр-міністра країни;

2) служба в Австралійських збройних силах дає можливість отримати навички, здібності, трудовий досвід, які дуже корисні для цивільної роботи. Існують численні програми, які допоможуть розвивати кар'єру після військової служби;

3) платформа «Ідентифікатор основних навичок», якою керує Австралійський коледж оборони, допомагає перекласти свої військові навички мовою, зрозумілою цивільному роботодавцю [15].

Проведений аналіз міжнародного досвіду показує, що підходи до підтримки ветеранів значною мірою залежать від історичного контексту, рівня участі країни у збройних конфліктах та розвитку інституційної підтримки. Незважаючи на відмінності, спільною рисою є прагнення сприяти адаптації ветеранів до цивільного життя через працевлаштування, професійну підготовку та розвиток бізнес-ініціатив. Виходячи з цього, можна виокремити низку практичних рішень, які доцільно врахувати в українському контексті.

Окрім програм, спрямованих на економічну реінтеграцію, ключовим елементом цілісної системи підтримки ветеранів у провідних країнах світу є розвинений інститут військового соціального працівника. Якщо економічні інструменти вирішують питання зайнятості та фінансової незалежності, то соціальна робота охоплює широкий спектр психосоціальних, сімейних та адаптаційних викликів. Розглянемо детальніше міжнародний досвід функціонування цього інституту.

Інститут військового соціального працівника як ключовий елемент системи підтримки ветеранів. У провідних країнах світу, зокрема таких як Сполучені Штати Америки, Канада, Велика Британія, Австралія та Ізраїль, інститут військового соціального працівника є структурно інтегрованим у систему соціального захисту військовослужбовців, ветеранів і членів їхніх сімей. Його діяльність охоплює не лише етап активної військової служби, а й процес демобілізації, ресоціалізації та тривалу післявоєнну адаптацію, включаючи підтримку у випадках посттравматичного стресового розладу (ПТСР), травматизації, втрати працездатності або сімейної дезінтеграції.

У США професія військового соціального працівника (military social worker) має офіційний статус, регламентований стандартами **Національної асоціації соціальних працівників (NASW)**. Соціальні працівники інтегровані у всі гілки Збройних сил, включаючи армію, військово-морські сили, авіацію, корпус морської піхоти та

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ТА СОЦІАЛЬНА ОСВІТА

Национальну гвардію. Основні сфери їхньої діяльності охоплюють: кризове втручання, психологічне консультування, профілактику суїцидів, сімейну терапію, адаптацію після травм, а також допомогу при поверненні до цивільного життя [5]. Особливо важливою є роль військового соціального працівника в роботі з ветеранами, які проходять лікування у закладах **Department of Veterans Affairs (VA)**, зокрема у програмах PTSD Treatment Program, Substance Use Disorder Rehabilitation Program, Transition and Care Management Program тощо [1].

У Канаді діяльність військових соціальних працівників координується через **Canadian Forces Health Services** та **Veterans Affairs Canada**, де фахівці з соціальної роботи виконують функції посередників між військовими, медичними структурами та громадськими сервісами. Значна увага приділяється міждисциплінарному підходу, згідно з яким соціальні працівники співпрацюють з лікарями, психологами, реабілітологами та юристами з метою забезпечення безперервної підтримки ветеранів. Важливо, що Канада впровадила програму **Veteran Family Program**, яка включає консультування сімей військових ще до моменту демобілізації, що сприяє зниженню рівня стресу та підвищенню адаптаційних можливостей [15].

У Великій Британії соціальна робота в збройних силах організована через структури **Armed Forces Covenant** та **Veterans UK**, а також у співпраці з благодійними організаціями, зокрема **Combat Stress** і **SSAFA – the Armed Forces Charity**. У межах моделі "whole person approach" військовий соціальний працівник надає індивідуалізовану підтримку у питаннях житлового забезпечення, працевлаштування, доступу до медичних послуг та соціального захисту, активно залучаючи громади до процесу інтеграції [4].

В Австралії соціальні працівники є частиною **Australian Defence Force (ADF) Social Work Service**, що функціонує як самостійна професійна ланка у структурі медичної служби. Основний акцент робиться на психосоціальну підтримку військовослужбовців і їхніх родин під час ротаций, передислокацій, участі в бойових операціях та після повернення. Соціальні працівники також забезпечують групові інтервенції, просвітницькі програми та кризове реагування у випадках насильства або психічної дестабілізації [3].

Ізраїль, з огляду на постійну участь у збройних конфліктах, має високий рівень інтеграції соціальних послуг у структуру **ЦАХАЛ (IDF)**. Соціальні працівники залучаються на рівні батальйонів та військових баз, де виконують функції психологічної підтримки, вирішення побутових і соціальних конфліктів, а також допомагають у процесі повернення до цивільного життя через систему **Ministry of Defense – Rehabilitation Department**. Особливість ізраїльського підходу полягає в акценті на раннє виявлення ризиків і надання допомоги ще на етапі проходження служби [7].

Отже, міжнародний досвід свідчить про стратегічну важливість інституту військового соціального працівника як інструменту цілісної підтримки військовослужбовців і ветеранів. Спільними рисами ефективних моделей є: нормативне закріплення професії, інтеграція у систему охорони здоров'я та соціального захисту, міжвідомча взаємодія, міждисциплінарна співпраця, індивідуалізований підхід до потреб клієнта, а також розвиток спеціалізованих програм з урахуванням травматичного досвіду та специфіки військової культури. Урахування цих підходів є вкрай важливим для формування сучасної системи ветеранської підтримки в Україні.

Висновки та перспективи подальших наукових досліджень. Проведений аналіз міжнародного досвіду засвідчує, що провідні країни світу активно впроваджують політику реінтеграції військовослужбовців через працевлаштування, розвиток підприємництва та надання цілісної психосоціальної підтримки. Система США є найбільш комплексною, поєднуючи програми наставництва, кредитування та державні преференції, тоді як у Великій Британії та Канаді значну роль відіграють громадські

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ТА СОЦІАЛЬНА ОСВІТА

організації та менторство. Водночас, невіддільною складовою успішної реінтеграції є інститут військового соціального працівника, який забезпечує індивідуалізований супровід, кризове втручання та підтримку родин, що є критично важливим для довгострокової адаптації ветеранів.

Європейські країни загалом надають перевагу пасивній політиці у сфері підтримки ветеранів (пенсії, компенсації), хоча деякі держави, як-от Хорватія, Боснія і Герцеговина, демонструють приклади активного підходу – через гранти, пільги та створення кооперативів. У Данії та Норвегії ветерани залучені до загальнодержавних програм розвитку підприємницьких навичок, а також отримують підтримку через консультації та партнерство з громадським сектором. Ізраїль, у свою чергу, поєднує реабілітаційні послуги з розвитком соціального підприємництва, доступом до освіти, професійного навчання та працевлаштування.

Враховуючи світові практики та сучасні виклики, що стоять перед Україною, формування ефективної системи ветеранської політики вимагає комплексного підходу. На основі проведеного аналізу можна виокремити такі стратегічні рекомендації. Першочергово, необхідно забезпечити нормативно-правове визнання професії військового соціального працівника шляхом її закріплення в класифікаторі професій та розробки професійного стандарту. Паралельно має відбутися інституціоналізація цієї посади через введення штатних одиниць у структурах Збройних Сил, Національної гвардії, Міністерства ветеранів та медико-психологічних підрозділах. Кадрове забезпечення цієї системи вимагає започаткування спеціалізованих освітніх програм, орієнтованих на вивчення ПТСР, кризового втручання та сімейної терапії. Діяльність таких фахівців має бути інтегрована в увесь цикл служби, забезпечуючи безперервний супровід військовослужбовця від мобілізації до повної соціальної адаптації. Ефективність їхньої роботи залежатиме від налагодження тісної міжсекторальної взаємодії з медиками, психологами, юристами, службами зайнятості та громадськими організаціями в рамках мультидисциплінарних команд. Практичним майданчиком для цього можуть стати сервісні центри на базі існуючих ЦНАПів чи ветеранських просторів. Для систематизації роботи доцільно створити єдину електронну систему ведення кейсів, а для зміни суспільних уявлень – активно залучати соціальних працівників до просування інклюзивного, нестигматизуючого образу ветерана. Нарешті, важливою складовою є постійна адаптація найкращих міжнародних практик через запровадження пілотних програм за моделями TAP (США) чи Veteran Family Program (Канада) та розвиток міжнародних партнерств.

Таким чином, інтеграція економічних стимулів, освітніх програм та інституту військової соціальної роботи дозволить Україні сформувати цілісну, людиноцентричну систему соціально-економічної адаптації учасників бойових дій. Такий підхід не лише сприятиме їхній успішній інтеграції у цивільне життя через зайнятість і підприємництво, але й забезпечить довгострокову психосоціальну стабільність ветеранів та їхніх родин, перетворюючи їх на активних суб'єктів відновлення та розвитку країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Department of Veterans Affairs (VA). *Social Work Services Overview*. 2021. URL: www.va.gov (дата звернення 12.02.2025).
2. Government grants and loans for entrepreneurs in Croatia: Guide for 2023. *Expatriate in Croatia*. 2022. URL: <https://www.expaticroatia.com/government-grants-loans-entrepreneurs/>. (дата звернення 12.02.2025).
3. Green-Hurdle, K., & Siebler, P. Military social work in Australia: Opportunities for policy, practice, and education. In *Military social work around the globe*. Springer International Publishing, 2022. pp. 19–36. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-14482-0_2 (дата звернення 12.02.2025).
4. Low C., Pearce C. R., Leighton R. A., Hillman K., Barber I., Mabbutt E., Brown J., Ross P. D. B. Military social work in the United Kingdom. *Military social work around the globe*. Springer International Publishing, 2022. С. 151–165. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-14482-0_11 (дата звернення 12.02.2025).
5. Munson C., Daley J. G. *Social Work Practice in the Military*. 1st ed. Routledge, 1999. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315809564> (дата звернення 12.02.2025).
6. Potpora za proširenje postojeće djelatnosti. e-Građani Informacije i usluge. URL: <https://gov.hr/en/aid-for-the-expansion-of-existing-activities/926> (дата звернення 12.02.2025).
7. Schneider M., Werner S., Yavnai N., Yehuda A., Shelef L. Israeli soldiers' intentions and actions toward seeking mental health help: Barriers and facilitators. *Journal of Clinical Psychology*. 2022. Т. 79. С. 449–465. DOI: <https://doi.org/10.1002/jclp.23431>
8. Аналітична інформація за даними Міністерства у справах ветеранів України. URL: <https://data.mva.gov.ua/> (дата звернення 12.02.2025).
9. Бізнес після війни: як допомогти ветеранам стати підприємцями. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2021/05/12/673787/>
10. Біла книга 2021. Оборонна політика України. Міністерства оборони України, 2022. 124 с.
11. Жиленко Р. В. Досвід США у запровадженні системи приятелів у роботі з ветеранами, що страждають на ПТСР. *Науковий вісник Ужгородського національного університету : серія: Педагогіка. Соціальна робота. Ужгород : Говерла, 2017. Вип. 2 (41). С. 102–104. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jsrui/bitstream/lib/18287/ (дата звернення 12.02.2025).*
12. Кудлай В. Досвід Ізраїлю в розбудові соціального підприємництва. Інноваційне підприємництво: стан та перспективи розвитку: 36. матеріалів II Всеукр. Наук.-практ. конференції. Київ: КНЕУ, 2018. С. 40-42. URL: https://www.researchgate.net/profile/Igor-Britcenko/publication/328319770_Novitni_borgovi_finansovi_instrumenti_dla_pidpriemstv_malogo_ta_serednogo_biznesu_u_krainah_EvropiPolisuk_EA_Britcenko_IGMateriali_III_Vseukrainskoi_naukov_o-prakticnoi_konferencii_Innovacijne_pidpriem/links/5bc65969a6fdcc03c7893d63/Novitni_borgovi_finansovi_instrumenti_dla_pidpriemstv_malogo_ta_serednogo_biznesu_u_krainah_Evropi_Polisuk_EA_Britcenko_IG_Materiali_III_Vseukrainskoi_naukovo-prakticnoi_konferencii_Innovacijne_pidp.pdf#page=38 (дата звернення 12.02.2025).
13. Марценюк Т., Квіт А., Гриценко Г., Василенко В., Звягінцева М. «Невидимий батальйон 2.0»: повернення ветеранок до мирного життя: Соціологічне дослідження. 2019. 220 с.
14. На чужих помилках. Світовий досвід адаптації ветеранів. URL: <https://tyzhden.ua/nachuzhykh-pomylkakh-svitoviy-dosvid-adaptatsii-veteraniv/>
15. Повертаємось з війни: результати операційного дослідження. The public institution Central Project Management Agency, EU4Youth Phase III Youth Employment and Entrepreneurship. URL: <https://drive.google.com/file/d/1FMFcgFfhXZb81NOytNUwH0d0tsnwwUIV/view> (дата звернення 12.02.2025).
16. Скільки ветеранів може бути в Україні після війни: оцінка Лапутіної. РБК-Україна. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/skilki-veteraniv-mozhe-buti-ukrayini-pislya-1697207276.html> (дата звернення 12.02.2025).
17. Тарновська І.В., Власова В.П. Активізація підприємницької ініціативи як спосіб забезпечення зайнятості ветеранів АТО/ООС: українська практика та світовий досвід. *Проблеми економіки*. 2021. № 4 (50). С. 203-210. <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2021-4-203-210> (дата звернення 12.02.2025).
18. Тілікіна Н.В., Пеша І.В., Андріученко Т.В. Алгоритм впровадження менторської підтримки ветеранів війни у територіальній громаді. *Соціальна робота та соціальна освіта*.

№1(12). 2024. С. 108-124. DOI: [https://doi.org/10.31499/2618-0715.1\(12\).2024.305274](https://doi.org/10.31499/2618-0715.1(12).2024.305274). URL: <http://srso.udpu.edu.ua/article/view/305274> (дата звернення 12.02.2025).

19. Щоб душа повернулася з війни. URL: https://rus.lb.ua/society/2015/07/13/310487_dusha_vernulas_voyni.html (дата звернення 12.02.2025).

20. Як підтримувати ветеранський бізнес: досвід Хорватії після Війни за незалежність. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2021/06/26/7298505/B2B_Brochure.pdf (дата звернення 12.02.2025).

REFERENCES

1. Department of Veterans Affairs (VA). (2021). Social work services overview. U.S. Department of Veterans Affairs. <https://www.va.gov>
2. Expat in Croatia. (2022). Government grants and loans for entrepreneurs in Croatia: Guide for 2023. <https://www.expaticroatia.com/government-grants-loans-entrepreneurs/>
3. Green-Hurdle, K., & Siebler, P. (2022). Military social work in Australia: Opportunities for policy, practice, and education. In K. Jacobson, T. Chen, & R. O'Connor (Eds.), *Military social work around the globe*. Springer International Publishing. pp. 19–36. https://doi.org/10.1007/978-3-031-14482-0_2
4. Low, C., Pearce, C. R., Leighton, R. A., Hillman, K., Barber, I., Mabbutt, E., Brown, J., & Ross, P. D. B. (2022). Military social work in the United Kingdom. In K. Jacobson, T. Chen, & R. O'Connor (Eds.), *Military social work around the globe*. pp. 151–165. Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-031-14482-0_11
5. Munson, C., & Daley, J. G. (1999). *Social work practice in the military* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315809564>
6. E-Građani Informacije i usluge. (n.d.). Potpora za proširenje postojeće djelatnosti. <https://gov.hr/en/aid-for-the-expansion-of-existing-activities/926>
7. Schneider, M., Werner, S., Yavnai, N., Yehuda, A., & Shelef, L. (2022). Israeli soldiers' intentions and actions toward seeking mental health help: Barriers and facilitators. *Journal of Clinical Psychology*, 79(3), 449–465. <https://doi.org/10.1002/jclp.23431>
8. Ministry of Veterans Affairs of Ukraine. (n.d.). Analitichna informatsiia [Analytical information]. <https://data.mva.gov.ua/>
9. Epravda. (2021, May 12). Biznes pislia viiny: yak dopomohty veteranam staty pidpriyemtsiamy [Business after the war: How to help veterans become entrepreneurs]. <https://www.epravda.com.ua/columns/2021/05/12/673787/>
10. Ministerstvo obrony Ukrainy. (2022). Bila knyha 2021. Oboronna polityka Ukrainy [White book 2021. Defense policy of Ukraine]. Ministerstvo obrony Ukrainy.
11. Zhilenko, R. V. (2017). Dosvid SSHa u zaprovadzhenni systemy pryateliv u roboti z veteranamy, shcho strazhdaiut na PTSD [U.S. experience in implementing the buddy system in working with veterans suffering from PTSD]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu: Pedahohika. Sotsialna robota*, 2(41), 102–104. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/18287/>
12. Kudlai, V. (2018). Dosvid Izrailiu v rozbudovi sotsialnoho pidpriemnytstva [Israel's experience in developing social entrepreneurship]. In *Innovatsiine pidpriemnytstvo: stan ta perspektyvy rozvytku. Materialy II Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (pp. 40–42). KNEU. <https://www.researchgate.net/...#page=38>
13. Martsenyuk, T., Kvit, A., Hrytsenko, H., Vasylenko, V., & Zviahintseva, M. (2019). Nevydymyi batalion 2.0: povnennia veteranok do myrnoho zhyttia. *Sotsiolohichne doslidzhennia* [Invisible battalion 2.0: Return of female veterans to civilian life. A sociological study].
14. Tyzhden. (n.d.). Na chuzhykh pomylkakh: Svitovyi dosvid adaptatsii veteraniv [Learning from others' mistakes: Global experience of veterans' adaptation]. <https://tyzhden.ua/na-chuzhykh-pomylках-svitoviy-dosvid-adaptatsii-veteraniv/>
15. Central Project Management Agency. (n.d.). Povertaemos z viiny: rezultaty operatsiinoho doslidzhennia [Returning from war: Results of an operational study]. EU4Youth Phase III. <https://drive.google.com/file/d/1FMFcgFfhXZb81NOytNUwH0d0tsnvwUIV/view>

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ТА СОЦІАЛЬНА ОСВІТА

16. RBC-Ukraine. (2023, October 13). Skilky veteraniv mozhe buty v Ukraini pislia viiny: otsinka Laputinoi [How many veterans could there be in Ukraine after the war: Laputina's estimate]. <https://www.rbc.ua/rus/news/skilki-veteraniv-mozhe-buti-ukrayini-pislya-1697207276.html>
17. Tarnovska, I. V., & Vlasova, V. P. (2021). Aktyvizatsiia pidpriemnytskoi initsiatyvy yak sposib zabezpechennia zainiatiosti veteraniv ATO/OOS: ukrainska praktyka ta svitovyi dosvid [Activation of entrepreneurial initiative as a way to ensure employment of ATO/JFO veterans: Ukrainian practice and global experience]. *Problemy ekonomiky*, 4(50), 203–210. <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2021-4-203-210>
18. Tilikina, N. V., Piesha, I. V., & Andriuchenko, T. V. (2024). Alhorytm vprovadzhennia mentorshchoi pidtrymky veteraniv viiny u terytorialnii hromadi [Algorithm for implementing mentoring support for war veterans in a territorial community]. *Sotsialna robota ta sotsialna osvita*, 1(12), 108–124. [https://doi.org/10.31499/2618-0715.1\(12\).2024.305274](https://doi.org/10.31499/2618-0715.1(12).2024.305274)
19. LB.ua. (2015, July 13). Shchob dusha povernulasia z viiny [So that the soul returns from the war]. https://rus.lb.ua/society/2015/07/13/310487_dusha_vernulas_voyni.html
20. Ukrainska Pravda. (2021, June 26). Yak pidtrymuvaty veteranskyi biznes: dosvid Khorvatii pislia Viiny za nezalezhnist [How to support veteran business: Croatia's experience after the War of Independence]. https://www.pravda.com.ua/columns/2021/06/26/7298505/B2B_Brochure.pdf